

ÉLETEK ÉS TÖRTÉNETEK

ÉLETTÖRTÉNETEK ÉS TANÚVALLOMÁSOK*

Módszertani megfontolások a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített interjúk alapján

Josette Zarka

A szélsőséges helyzeteket érintő tanúvallomások gyűjtése során kénytelenek vagyunk megsérteni a szokásos szabályokat az interjúk végigvezetése érdekében. A kérdező az interjú készítése közben nem maradhat semleges, sőt, ki kell lépnie a szakma kereteiből, de hűnek kell lennie saját értékrend-szeréhez, amelynek szellemében az interjút elvállalta. A koncentrációs tábor túlélőjének vallomása nem csupán a tények szintjén megdöbbentő, hanem a kérdezőhöz való viszonyt tekintve is, akinek reakciói meghatározó szerepet játszanak az interjú dinamikájában, s olykor annak megértéséhez vezetik el, ami kimondhatatlan, amiről nem lehet beszélni.

A kommunikáció lehetetlensége valamennyi interjúban előfeltételként fogalmazódik meg: „Sohasem fogja átélni, sem megérteni, de még csak elképzelni sem.” A tanúvallomás így olyan *paradox* kihívást képvisel, amit mind a túlélőnek, mind pedig az interjú készítőjének vállalnia kell.

Jelen dolgozat célja a közölhetetlen közlésében rejlő paradoxon föltárása.

A válaszadó és a kérdező közötti interakció megértéséhez a paradox kommunikációnak a Palo Alto-i iskola által leírt modelljét szokás használni. Mi azonban eltérünk ettől a gyakorlattól, amennyiben nagyobb hangsúlyt helyezünk az interjúk *által keltett emóciókra*. Ez az írás a náci koncentrációs táborok túlélőivel készített ötven interjú elemzésén alapul. Habár ezek az interjúk különböző kutatási célokat szolgálnak, létrejöttük annak a programnak köszönhető, amely a nácik által a második világháborúban kiirtott zsidók *élő emlékezetét* őrző archívumok felállítására irányult. Ez a szándék adott erőt a túlélőnek, hogy bátran belevesse magát a paradoxonba, de csak abban az esetben, ha a kérdező képes volt elfogadni a kommunikálás lehetetlenségének tényét, vagyis képes volt a paradoxonba beleélni magát.

Az interjú paradox előfeltételében annak a valóságnak a *halálos paradoxonjai* tükröződnek, amely magukban a táborokban olyan rettenetes életfeltételeket teremtett. A beszámoló elbeszélésmódja és tartalma mögött időnként fölsejlenek a mechanizmusok, amelyek ezekben a - patogén kettős csapdához

* A II. Európai Pszichológiai Kongresszuson (Budapest, 1991. július) tartott előadás szövege.

hasonló - szituációkban működnek, ahol ellentétek keverednek össze és ahol lehetetlen parancsokat kell teljesíteni.

Ez a valamennyi deportáltra ránehezülő paradox valóság volt élményeik továbbadásának legfőbb gátja. Beszámolóik így sok esetben azon igyekeztek köré szerveződtek, hogy megmagyarázzák, miért olyan nehéz leírni az ilyen élményeket. A nehézségek részletezése elválaszthatatlan életkörülményeik leírásától, amelyek oly elviselhetetlenek voltak, hogy még most sem könnyű tolmácsolniuk, min mentek keresztül, sőt sokszor nem is voltak tudatában annak, amit átéltek. Sokan közülük pillanatról pillanatra változó tudatállapotba kerültek. Minthogy a mindennapi nyelv nem alkalmas arra, hogy visszaadja a történetek borzalmait, a beszámolóok elmaradnak a valóság mögött. A kérdezőnek ezzel számolnia kell: hogyan tárjuk föl egy valószerűtlen és kaotikus univerzum jelentéshiányát anélkül, hogy ennek az univerzumnak jelentést adnánk. A deportált és az interjú készítője közötti hallgatóságos megállapodás alapfeltétele értelmében, az utóbbinak nem szabad arra törekednie, hogy jelentést adjon a fölfoghatatlannak, még kevésbé arra, hogy ítéletet mondjon róla. *Egyszerűen hallgatnia kell.*

Szemtanú az, aki a jelenetnél ott van, aki látja; áldozat az, aki végigéli. A deportáltak beszámolóiban mindkettőnek a szempontja érvényre jut. Az ilyen beszámolóok ugyanolyan értékesek, mint a tanúvallomások - s valóban, ha akként értékeljük őket, magukra öltik a tanúvallomás formáját. A kérdező odaadó jelenléte a tanúvallomás elismerésének jele. Ettől a ponttól kezdve a deportált saját tanújának tekintheti az interjú készítőjét, aki így *a tanú tanújává* válik. Ez a fő axiómája annak a módszernek, amely néhány alapelvre épül s amelyet mindenfajta technika, köztük a beszélgetésirányítás szabályainak kizárásával határozhatunk meg.

A szokásos eljárások kiiktatása szabad teret enged az érzelmek játékának, utat nyit a *projekciók* előtt, és áthidalja az interjú készítője és alanya közti szakadékot. Az áldozat/szemtanú és a kérdező (a tanú tanúja) pozíciók elősegítik a *tükör-képmás jelenségek* kialakulását. Különös tekintettel az érzelmi távolságtartásra, az interjú elemzése bizonyos fokú párhuzamosságot mutatott az itt és most és a múltban történetek között. Bármekkora volt is a távolság akkor, a mostani tanúvallomásokon, amelyek fölébresztik a fájdalom emlékeket, heves érzelmek viharzanak át.

Az ilyen interjúk levezetése ezeknek az emlékeknek és az őket kísérő érzelmeknek a fogadtatásán áll vagy bukik. A terapeutától eltérően, a kérdező nem „kezeli” a másik érzelmeit. Célja nem az emberek megváltoztatása, hanem egyszerűen az, hogy válogatás nélkül mindent elfogadjon, amit ki kell mondaniuk, amit abban a pillanatban el tudnak neki mondani; a közölhetetlent az érzelmek hordozzák, tehát az infra-verbális cserefolyamatokon keresztül érzékelhető. A kérdezőnek tisztában kell lennie saját érzéseivel, s erre csak akkor képes, ha világosan megértette motívumait, amelyek az interjú készítéséhez vezették (kutatómunka, pénzkeresés, hozzájárulás a kollektív emlékezethez stb.).

I. A deportált beszámolója: egyszerre áldozat és tanú

1. Kontextus és önleválasztás

Ha meg akarjuk érteni, mi történik egy interjú folyamán, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tábori életről szóló beszámolókat. Természetesen minden beszámoló más és más, a mindennapi életről adott leírásaik azonban csak kis mértékben térnek el egymástól. Minden a destrukció köré szerveződik. A deportáltakat érkezéskor deindividualizációs rítusoknak vetik alá (mindenüktől megfosztják, leborotválják őket és számot tetoválnak rájuk stb.), majd embertelen életkörülmények közé vetik. A táborlakók dehumanizálása a „szubhumán” fajok tételén alapuló náci megsemmisítő program része volt. A zsidókat mindenáron meg kell semmisíteni. Ha szélsőséges módon lealacsonyítják őket, föltárul igazi természetük. A táborokkal a nácik azt akarták bizonyítani, hogy a zsidó nem emberi lény (a kutyát zsidónak, a zsidót kutyának nevezték). Szélső példája ez annak a gyilkos paradoxonnak, amelyben a „nincs jogod az élethez” törvénye összekeveredik a „nem létezel” megállapításával. A haláltáborok nemcsak hogy örült iramban irtották az életet, de a *nemlé*t előállításának helyeivé váltak. Mintha nem érték volna be az emberi életek kioltásával, hiányt, ürességet kellett teremteniük, lerombolva mindazt, ami érték, eltüntetve törvényt és józan ész minden nyomát.

Az előző világból semmi sem hasonlítható ennek a világnak a valóságához, amely szüntelenül ki volt téve a felügyelők zsarnoki önkényének és kegyetlenségének. Auschwitzban bármi szétrobbanthatta nemcsak az adott külső, de a belső világot is. Hogy az ember bele ne vesszen a téboly és a kétségbeesés mélységeibe, muszáj volt az eseményekről leválasztania magát. Így, paradox módon, az *irrealitás érzése* volt az, ami védelmet nyújtott az auschwitzi realitás irrealitásával szemben, s ami fölverte az örület ellen. Az „önleválasztás” kifejezést fogom használni annak a benyomásnak a leírására, amit az irreális megélése jelent. Ez tartalmazza a pillanatnyi szituációkról való leválást is. A szubjektum távolról szemléli azt a történetet, ami vele történik meg. Ennek a bizonyos „másik dimenzió” a maradandósága (a fizikai, pszichológiai és metafizikai) élmény intenzitásától függ, és a pillanatnyi elborulástól egy teljes pszichotikus epizódig terjedhet. Ez a csaknem minden beszámolóban megfigyelhető irrealitásézés a beszámoló dezorganizációját vagy reorganizációját indítja meg, attól függően, hogy milyenek voltak a válaszadó első reakciói a traumatikus események átélése idején.

2. A reorganizáció és a *Mi*

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a beszámoló újraszervezése (mind formai, mind tartalmi szempontból) akkor figyelhető meg, amikor a láthatóan mélyen megrendült válaszadó olyan élményeket képes fölidézni, amelyek mind ez ideig kimondhatatlanok voltak. Sőhajtozik, előfordul, hogy elsírja magát, majd megnyugodva folytatja a beszámolót.

A kérdezőnek, noha nem vonhatja ki magát a válaszadó emlékeinek és érzelmeinek hatása alól, nem szabad nyíltan közbelépnie, de nem törekedhet

érzései elrejtésére sem. Ezzel a hozzáállással kifejezi, hogy megértette az üzenetet, és ez megerősíti kettejük bizalmát egymás iránt. Ettől a ponttól kezdve a deportáltak saját érzelmei nem fékeznek, hanem motiválják, személyes élményét most már egy kollektív jelenség példájaként írja le. Ugyanazon ment keresztül, mint a többiek, s úgy tekinthet magára, mint az ő szószólójukra. A rettenetes emlékek ettől kezdve szavakba önthetők. Mint áldozat/tanú az interjúalany (eltérően a pszichoterápiától) a továbbiakban nem a maga nevében beszél. Azt is mondhatnánk: többé nem magáról beszél. Tőle, aki beszél, szakadék választja el őt, akiről szó van. Miközben földéli szenvedéseit, beszámol az átélt megaláztatásokról, miközben saját sorsát nemlétező objektumként írja le, a narrátor *alanyként* beszél. Ezt pedig csak egy egységes és erős *Mi* részeként teheti meg.

Ahogy a beszámoló előrehaladtával az, ami a rémségből megmarad, a leírásában, elemzésében ölt formát, ami (a pusztaszerencsén túl) segít a túlélésben: melegszívű és segítőkész társak, azonosíthatóan emberi lények, akiknek a jelenléte útját állta nemcsak a pszichológiai halálnak, de a valóságos testi halálnak is. A közös sors érzését a kollektív létélmény teremti meg, amely katalizálja az egyén kétségbeesését, és mindegyikük számára lehetővé teszi, hogy *leválasztódjanak az irrealitás érzéséről*, amelyben menedéket találtak.

A *Mi* akkor a „tartály” (container) vagy - hogy Didier Anzieu kifejezését használjuk - a „pszichológiai burkolat” (psychological envelope) szerepét vette föl, megadva így az élethez szükséges összetartóerőt a hasadás vagy a bomlás veszélyében lévő *Ént* körülvevő pszichológiai határoknak. A kollektív képződmény működése segít az elfojtott érzelmeket pozitív irányba terelni: a *Mi* magába szívja az *Én* életerejét, aki ily módon elfordul az elviselhetetlen valóságtól.

A kérdező pusztas jelenléte az interjú alatt hasonló hatású; az érzelmek kifejezése hozzásegíti a válaszadót, hogy képes legyen megküzdni fájdalmas emlékeivel. A kérdező osztatlan és tapintatos figyelme megerősíti a beszámolót. Szinte észrevehetetlen reakciói arról tanúskodnak, hogy megértette az üzenetet. Az áldozat válasz-éhségére *infra-verbális*, sőt olykor *fizikai* szinten felel. A „kölcönös rezonancia” jelenségét nem az „eggyéválásnak” vagy az azonosulásnak, hanem az érzelmekben való osztozásnak egy másik szintjén találjuk, ahol működésbe léphet a *Mi*.

Ez csak akkor lehetséges, ha az interjú készítője, szembeállva az interjúalany emlékeivel, úgy tud bánni saját érzelmeivel, hogy noha nem harcol szorongása, sőt félelme ellen, mégis hűvös kívülálló marad.

3. A távolság hiánya

Két példát hozok föl arra a beszámoló közben fölbukkanó jelenségre, amelyet „elsődleges folyamatoknak” lehet nevezni.

Az első a látszólag jelentéktelen megjegyzéseket kísérő váratlan érzelmek kitörésekkel kapcsolatos. Egy válaszadót, akinek higgadt beszámolójából mindaddig lelkerő és önuralom sugárzott, zokogás fogott el, amikor földézte, hogy visszazarándokolva az egyik táborba, ahol több hónapot töltött,

miként jött rá, hogy az emlékeiben emelkedőként őrzött út valójában sík. Ez a „ferde emlék” (sic!) egészen kihozta a sodrából.

A korábban említett helyzetekkel szemben, ahol az érzések kifejezése enyhítette a fájdalmat, kitörésük itt nagy mértékben fokozta a szenvedést olyannyira, hogy az interjút meg kellett szakítani. A meglepett interjúkészítő palástolhatta ugyan megdöbbenését, de nem volt szabad közbelépnie. Ilyen körülmények között a beavatkozásnak pszichoterápiás következményei lettek volna. Ez a férfi, noha fogékony volt és tisztánlátó, nem értette saját reakcióját. Kínosan érezte magát, s ettől az interjú végéig sem tudott megszabadulni. Az effajta irracionális szándékos és rendszeres föltárása csak elmélyített volna egy speciálisan személyes konfliktust. Nem mennénk-e túl ezzel azon a célon, ami egyszerűen csak a tanúvallomások összegyűjtése?

Számos interjúban egy még furcsább jelenség mutatkozik meg, amikor a válaszadók elkalandoznak saját beszámolójuktól, olyan dolgokat mondanak, amelyekről ők maguk *vélhetőleg nem hallottak*¹ és amelyek nem kapcsolódnak beszámolójuk többi részéhez. Ezek a teljesen elszigetelt részletek réseket ütnek a máskülönbben koherens és értelmes beszámolóban. A túlélő képtelennek tűnik az emlékezet e hirtelen „villanásainak” megragadására, rövid mondatokban, szinte öntudatlanul suttog olyan rettenetes jelenetekről (például elégettetés), amelyeknek tanúja volt.

Hogy az effajta erőszak ellenére az ember képes legyen megőrizni józan eszét, a tudat szerencsére kikapcsol. Az önleválasztás megmenti az egyént. Fizikailag ott van a jelenetnél, de anélkül, hogy *igazán jelen is lenne. Önnön benső hangja* az, ami elszólítja a jelenettől. Eltérően azoktól, akik tudatában vannak létük tényleges korlátainak, azok, akik önleválasztásra képesek, itt tudatlanul cselekszenek.

Ez a mechanizmus a „nyelvi hasadáshoz” (a TAT-teszt terminusával: *craquéé verbale*) hasonlítható, azaz egy addig tudattalan folyamat olyan *nyers felszínre töréséhez*, amelyet az alany (tudatosan) sem kontrollálni, sem a magának elismerni nem képes.

Ennek a folyamatnak a legkülönösebb vonása az, hogy bár az üzenet elhangzott, az interjú készítője *nem hallja meg* - csupán a magnószalag rögzíti.

Ez a védelmező „én-hasadás”, úgy tűnik, „kettős hasadást” idéz elő: az egyik a válaszadó, a másik az interjú készítője számára tárul föl. A hasadás szerepe az, hogy az érzelmeket magába zárja. Úgy tűnik azonban, hogy az interakciónak ez a formája alkalmat ad a *cinkosság* kivételes érzésére, s ez megteremti a válasz lehetőségét arra a kihívásra, amit a kimondhatatlan kimondása jelent.

II. A kérdező szerepe

Amint már említettem, a szélsőséges helyzetekre vonatkozó tanúvallomások gyűjtése az interjúkészítés minden elfogadott szabályának ellenszegül.

A deportáltak azon ritka emberi lények közé tartoznak, akiket a megsemmisítés törvényén alapuló megsemmisítési programnak vetettek alá. Ha erre a minden értéket és szabályt megtagadó világra a mi szokásos mintáinkat és szabályainkat alkalmaznánk, az csak meggátolná a kommunikációt. Alapvető

fontosságú (ha a fölkészült és szavahihető szemtanú szerepét akarjuk magunkra öltetni), hogy a beszámolót olyannak fogadjuk el, amilyen, figyelembe véve az interjúalany jelenlegi attitűdjeit és szükségleteit, de tartózkodva minden látható reakciótól. Az a lényeg, hogy a válaszadó érezze, mi ebben az ügyben nemcsak kutatókként vagyunk érdekeltek, hanem a „kollektív emlékezet” megteremtéséhez való hozzájárulókként is.

A kérdezőnek ez az érdeklősége a verbális képek megragadásában és a leírásokban csaknem a hallucinációig való vizualizálásban mutatkozik meg az interjú során. Az érdeklődés effajta megnyilatkozása az áldozatra a tanú szerepét ruházza, akinek vallomása *perdöntő* lehet. Hagyják szabadon beszélni annak reményében, hogy képes lesz eljutni a kimondhatatlanig.

Ez az interjútypus jellegéből adódóan olykor oda vezethet, hogy a válaszadó az őt nyomasztó helyzeteket, képeket és személyeket *kivetíti* az interjú készítőjére, aki akarata ellenére néha fölveszi a komplementer szerepét. Nagy számú interjú alapos elemzése kimutatta, hogy bizonyos esetekben a kérdező miként vette át ezeket a negatív aspektusokat és teljesítette be szimbolikusan a szerepeket.

Egy interjúalany például többször is említést tett egy tanárról, akit nagyon szeretett és akit jóllelkűnek képzelt, ugyanakkor meggyanúsította, hogy elárulta őt, ám gyanúját saját magának sem akarta bevallani. A kérdező is ugyanezt a funkciót töltheti be bizonyos tények félreértése révén, és a válaszadó nem meri kijavítani.

Az interakciónak ez a formája, ahol az egyiknek az érzései a másikra vetülnek, egy olyan mechanizmusra világít rá, amely a Bion által definiált „depot”-funkcióhoz hasonló. A „hasadt én” rossz része eltávolodik, és egy másik tárgyra tevődik át.

A videóra vett tanúvallomás nyilvános, kvázi-hivatalos jelleget ölt, s ezáltal jegyzőkönyvbe vett törvényszéki vallomáshoz válik hasonlóvá, néha mégis lehetővé teszi a „rossz tárgyak” ideiglenes áttevődését a kérdező személyére, aki ily módon fölveszi (hogy erős kifejezéssel éljek) a „szemétlerakóhely” szimbolikus szerepét.

Így a video-interjú *kettős* funkciót tölt be: a *vallomás jegyzőkönyvbe vételét* a kamerára bízva, a „*lerakóhely*” szerepét pedig a kérdezőre.

Az a tény, hogy a videón (a magnószalagtól eltérően) látható a tanú, arra ösztönzi őt, hogy valóban a *látottakról* beszéljen - mint ahogy ugyanerre készíti a kérdező vizualizációra irányuló attitűdje is.² A szituációnak ez a kissé „voyeur” színezete fölerősíti az igényt a vallomás jegyzőkönyvbe vételére, ami viszont semlegesíti és kiüriti a „szemétlerakóhelyet”. Ebben tér el ez az interakció a pszichoterápiától.

Ha minden módszertani szabályt fölfüggesztünk, akkor *megnyílik az út az inter-projekciók* és a korábban leírt „pszichikai sükettség” felé. Azt állítjuk, hogy az ember oly mértékben alkalmassá válhat az odahallgatásra, hogy többé már nem hall, ha a beszélő úgy kívánja. Az említett esetekben, minthogy nem volt válasz, az érintetteknek baj nélkül sikerült „elúzni” a rémképeket. Az interjúalany traumája megfelel a kérdező által átélte „mini-traumának”. Ezek a képek számára is elviselhetetlenek volnának, de ő áttételük szükségességének is tudatában van. A sükettség teszi lehetővé a kimondhatatlan közvetítését anélkül, hogy bármelyik fél lelki egyensúlyát megingatná.

A kimondhatatlan, ami csak a „nyelvi hasadásban” (*craquée verbale*) tárulhat föl, transzgresszióra utal. A náciok a haláltáborokban nem szegtek törvényt, minthogy egy értékek és törvények nélküli világban ez értelmetlen - de nem az azok számára, akiknek értékeit még nem rombolták le. Azáltal, hogy átértékelték a rettenetes eseményeket, a deportáltak úgy érezték, törvényszegést követtek el. Alászálltak a poklok fenekére, és láttak. Míg Orpheus maga döntött úgy, hogy visszanéz, őket erre kényszerítették. Azt látták, amit *nem volna szabad látni*; vesztükre megtudták, hogy milyen mélyre süllyedhet az emberiség. Minthogy ezt a tabut akarattuk ellenére sértették meg, *újra áldozattokká váltak, hiszen ők a tanúk*.

A „részleges sükettség” oldaná a kérdező örökös félelmét attól, hogy maga is törvényszegést követ el, hogy megsérti a tabut: hallja, amit senki sem hallhat emberi értékeinek szétrobbanása nélkül.

Nincs módszer, ami valaha is választ adhatna ezekre a kérdésekre. Mondanunk sem kell, hogy az interjú levezetése a kérdező léthelyzetétől függ. Azokat a motivációkat is tisztázni és elemezni kellene, amelyek e mögött a léthelyzet mögött állnak. Ennek a helyzetnek a felülvizsgálására, úgy tűnik, csak egy csoport kontrollja lehet képes.

A haláltáborok túlélőinek tanúvallomásai természetesen csak szélsőséges példák, ám ugyanezek a kérdések fölvetethetők más populációk kutatásában is, amelyeket közvetlenül vagy közvetve sújtanak ideológiák, amelyek sem a gondolatot, sem az érzést nem tűrik meg.

Az, hogy mi módon bánik az interjú készítője saját érzelmeivel, kulcsfontosságúvá válik, ha olyan válaszadóval találja szemben magát, aki hasonló - fölégetett - létről beszél.

Pándy Gabriella és Hárs György Péter fordítása

JEGYZETEK

1. Pontosabban lehetetlen megállapítanunk, hallottak-e róluk vagy sem.
2. Noha számolunk ebben az esetben a kutató „voyeur” szerepével, úgy érezzük, ezt semlegesíti az a vágya, hogy hozzájáruljon egy, a Shoah-t tanulmányozó történészek számára használható élő emlékezet megalkotásához.